

KOMPOZYCJE PRZESTRZENNE DOLNOŚLĄSKICH ZAŁOŻEŃ PAŁACOWO-FOLWARCZNYCH

Renata Gubańska

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu

Streszczenie. Zespoły pałacowo-folwarczne kształtowały się przez stulecia. Stosunkowo wcześniej pojawiły się na terenie Dolnego Śląska i bardzo intensywnie rozwijały się, przede wszystkim ze względu na wysokiej klasy gleby występujące na tym terenie. Dolnośląskie wiejskie struktury osadnicze, w których powstawały założenia folwarczne bądź pałacowo-folwarczne, charakteryzują się bardzo interesującymi układami ruralistycznymi. Na podstawie przeprowadzonych badań wyróżniono trzy podstawowe typologie: 1) na podstawie analiz dotyczących układów ruralistycznych osiedli wiejskich określono relacje między folwarkiem a wsią; 2) po szczegółowym rozpatrzeniu kompozycji przestrzennych wybranych założeń pałacowo-folwarcznych podano typologię ze względu na przestrzenny układ zabudowy; 3) analizom poddano funkcje poszczególnych folwarków, na podstawie których wyróżniono typologię pod względem funkcji reprezentacyjno-gospodarczej. Należy pamiętać, że zespoły folwarczne, mimo że stanowiły niezależne i samowystarczalne jednostki terytorialne, to zawsze były nierozłączne z kompozycją przestrzenną pozostałej części wsi. Wywierały znaczny wpływ nie tylko na ruralistykę danej miejscowości, ale także na jej architekturę.

Słowa kluczowe: Dolny Śląsk, typologia, układy przestrzenne, założenie pałacowo-folwarczne

WSTĘP

Zespoły dworsko- i pałacowo-folwarczne od wieków kształtowały i wywierały wpływ na krajobraz wiejski. Niezależnie od epoki, w której powstawały, liczbę i wielkość budynków inwentarskich, magazynowych i pomocniczych dostosowywano do potrzeb produkcyjnych. Dokładnie wybierano miejsce pod nowe gospodarstwo, z reguły w części centralnej gruntów uprawnych. Starannie opracowywano kompozycję przestrzenną nowego, a także rozbudowywanego folwarku. Na szczególną uwagę zasługuje fakt,

że założenia dworsko- bądź pałacowo-folwarczne stanowiły zakomponowane struktury i bezpośrednio miały wpływ na kompozycję ruralistyczną wsi.

Celem prowadzonych badań jest zwrócenie uwagi na obiekty stanowiące właściwą zabudowę folwarczną, ponieważ z reguły są one niezauważane w różnego rodzaju opracowaniach. Rezydencje dawnych właścicieli majątków ziemskich oraz bezpośrednio sąsiadujące z nimi założenia ogrodowe lub parkowe posiadają podstawowe inwentaryzacje i ewidencje, w których „zapomniano” o zabudowie gospodarczej, tak znacząco wpływającej na ruralistykę wsi. Dla podkreślenia ważności dawnej zabudowy folwarcznej w układach przestrzennych osad wiejskich przedstawiono podstawową typologię dolnośląskiego folwarku.

HISTORIA DOLNOŚLĄSKIEGO FOLWARKU W ZARYSIE

Pierwsze formy folwarczne pojawiły się w dobrach kościelnych, następnie szlacheckich, przeważnie w okolicach miast, gdzie był zapewniony większy zbyt. Podobnie sytuacja przedstawiała się na Dolnym Śląsku. W okolicach Wrocławia (miasto intensywnie się rozwijało na przestrzeni wieków) już w okresie średniowiecza zauważa się liczne występowanie gospodarstw folwarcznych. Rozwojowi folwarków na Dolnym Śląsku sprzyjał nie tylko zapewniony zbyt na wyprodukowany towar, ale przede wszystkim wysokiej klasy grunty występujące na opracowywanym terenie.

Szczególnie wyraźne nasilenie budownictwa folwarcznego nastąpiło w XV i XVI wieku oraz w pierwszej połowie XIX wieku. Schyłek średniowiecza to okres zwiększonego popytu na zboża, głównie na rynkach zagranicznych; z kolei początek XIX wieku to wprowadzenie koniecznych zmian w procesie produkcyjnym. Były one niezbędne ze względu na coraz liczniej występujące i nasilające się buntury chłopskie. Społeczność wiejska od zawsze była obciążona wieloma obowiązkami, lecz w drugiej połowie XVIII wieku nie była w stanie im podołać. W wyniku wojny siedmioletniej wiele gruntów zostało opuszczonych i były one chętnie przejmowane przez pozostałych właścicieli ziemskich. Chłopi dotychczas pracujący w majątku nie byli w stanie podołać nowym zadaniom, w wyniku czego wzrastało niezadowolenie oraz emigracja ludności chłopskiej do miasta. Wprowadzenie zmian związanych m.in. z zatrudnieniem pracowników najemnych było koniecznością. Sytuacja taka trwała do wybuchu drugiej wojny światowej.

Należy pamiętać, że na Dolnym Śląsku wraz z folwarkiem intensywnie rozwijał się przemysł związany z produkcją rolną. W obrębie prawie każdego większego gospodarstwa folwarcznego występowały browary lub gorzelnie, w mniejszych folwarkach – fabryki krochmalu bądź drożdży. Zwyczajną rzeczą była produkcja masła i sera. Na terenach, gdzie uprawiano buraki cukrowe, budowano cukrownie.

Zahamowanie rozwoju budownictwa folwarcznego, a właściwie jego stopniowe zanikanie nastąpiło po 1945 roku wraz ze zmianą ustroju. Dawne majątki ziemskie upaństwowiono, przekształcając je w Państwowe Gospodarstwa Rolne lub Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne. Nowy zarządca z reguły jedynie eksploatował zarówno budynki, jak i ziemię. W ten sposób dawne zabudowania folwarczne, pozbawione nawet bieżących prac remontowych, zaczęły stopniowo niszczyć, a następnie popadać w ruinę. Zdecydowanie lepszy stan zachowania reprezentują zespoły folwarczne zaadaptowane na usługi

oświatowe (np. szkoły, ośrodki wychowawcze) bądź placówki zdrowotne (ośrodki rehabilitacyjne, opiekuńcze itp.), w których systematycznie wykonywano niezbędne prace konserwacyjne i naprawcze.

W chwili obecnej prawnym właścicielem dawnych majątków ziemskich jest Skarb Państwa. Na mocy ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa z 1991 roku nadzór nad nimi powierzono Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa, której zadaniem jest m.in. znalezienie nowych funkcji, odpowiednich właścicieli lub zarządzających.

W większości zespołów objętych opracowaniem stwierdzono stopniowe, lecz systematyczne niszczenie tkanki budowlanej. Każdy obiekt pozbawiony opieki skazany jest na popadanie w ruinę. Niestety w większości dolnośląskich wsi, w których niegdyś występowały wspaniałe założenia pałacowo-folwarczne, wyróżniające się zarówno kompozycjami przestrzennymi, kubaturą, jak i starannie opracowanym wystrojem architektonicznym, współcześnie są one obiektami najczęściej zdewastowanymi lub popadającymi w ruinę.

METODY

Cel i charakter pracy, związane z analizą kompozycji przestrzennych dawnych folwarków, narzuciły określone metody badań i studiów. Zastosowano przede wszystkim metody wykorzystywane przy opracowaniach historycznych, a mianowicie wyszukiwanie i selekcjonowanie materiałów wyjściowych oraz ich wzajemne porównywanie i wnioskowanie.

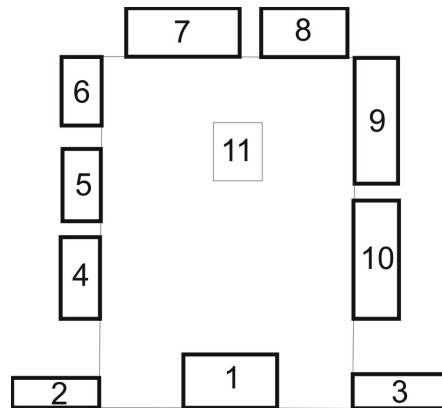
Do rozważań nad strukturami przestrzennymi dawnych gospodarstw wielkoobszarowych wybrano dolnośląskie wsie. Jednak ze względu na zbyt rozległy obszar, ograniczono go do terenów Równiny Wrocławskiej. Badaniom poddano zachowaną do chwili obecnej zabudowę folwarczną, tj. datowaną na połowę XVIII, poprzez XIX, a skończony na XX wieku.

WYNIKI BADAŃ

Kompozycja przestrzenna dolnośląskiego folwarku

W większości opracowywanych zespołów folwark składał się z dwóch części: reprezentacyjnej, tzn. siedziby mieszkalnej właściciela ziemskiego wraz z parkiem, oraz gospodarczej, czyli właściwego folwarku. Rezydencje stanowiły zazwyczaj dwory lub pałace. Do pałacu z jednej strony przylegało założenie ogrodowe, parkowe, z drugiej zaś – właściwy majdan gospodarczy. Zachowane ogrody to głównie obszary dawnych kompozycji barokowych; z kolei parki to rozwiązania krajobrazowe nawiązujące do układów angielskich.

Właściwy dziedziniec gospodarczy (rys. 1), z reguły o kształcie wydłużonego prostokąta, dłuższym bokiem orientowano wzdłuż głównej drogi. Do jego wnętrza prowadziło kilka wjazdów: przynajmniej jedna brama główna i 1–3 tzw. polne (pomocnicze, prowa-

Rys. 1. Schemat kompozycji przestrzennej folwarku: 1 – rezydencja; 2, 3 – oficyny mieszkalne; 4, 5, 6, 9, 10 – budynki inwentarskie; 7 – stodoła; 8 – spichlerz; 11 – płyta gnojowa

Fig. 1. The plan of old farm: 1 – a mansion-house; 2, 3 – outhouses; 4, 5, 6, 9, 10 – farm buildings; 7 – a barn; 8 – a granary; 11 – a dunghill

dzące bezpośrednio na pola). Właściwe zabudowania folwarczne, tworzące zwarte ciągi, dzieliły się na trzy podstawowe grupy: inwentarskie, magazynowe i pomocnicze.

Południową lub zachodnią część podwórza przeznaczano pod budowę domu. Po przeciwległej stronie sytuowano obiekty narażone na ewentualne pożary, mianowicie spichlerze i stodoły. Obiekty o charakterze inwentarskim: stajnie, obory, chlewnie, owczarnie, stanowiły obudowę dłuższych boków dziedzińca folwarcznego. Podwórza starano się nie zabudowywać wysokimi obiektami, aby nie przesłaniać widoku z okien gabinetu właściciela lub zarządzającego. Powszechnie występowały jedynie płyty gnojowe, rzadziej obiekty pomocnicze typu: kuźnie, piekarnie, studnie, kurniki, gołębniki. W większych gospodarstwach na dziedzińcu, w najbliższym sąsiedztwie głównego wyjazdu na pole, znajdowały się nieduże zbiorniki z wodą. Ich głównym zadaniem było zebranie brudu z kół wozów powracających z prac polowych; z dobrodziejstw wody korzystało także ptactwo domowe oraz mniejszy inwentarz.

Budynki przemysłu rolno-spożywczego (m.in. gorzelnie, browary, mleczarnie, cukrownie) często wchodziły bezpośrednio w skład zabudowań folwarcznych, stanowiąc wraz z nimi obudowę dziedzińca gospodarczego bądź tworzyły odrębne zespoły, należące do folwarku, ale zlokalizowane w pewnym oddaleniu od niego.

Właściciele większych majątków ziemskich starali się zapewnić podstawowe warunki bytowe swoim pracownikom, z tego względu budowano wzdłuż głównej drogi dojazdowej do folwarku pracownicze domy mieszkalne, powszechnie nazywane czworakami. Wspomniane domy sytuowano również wokół odrębnych dziedzińców, tworzyły one tzw. kolonie.

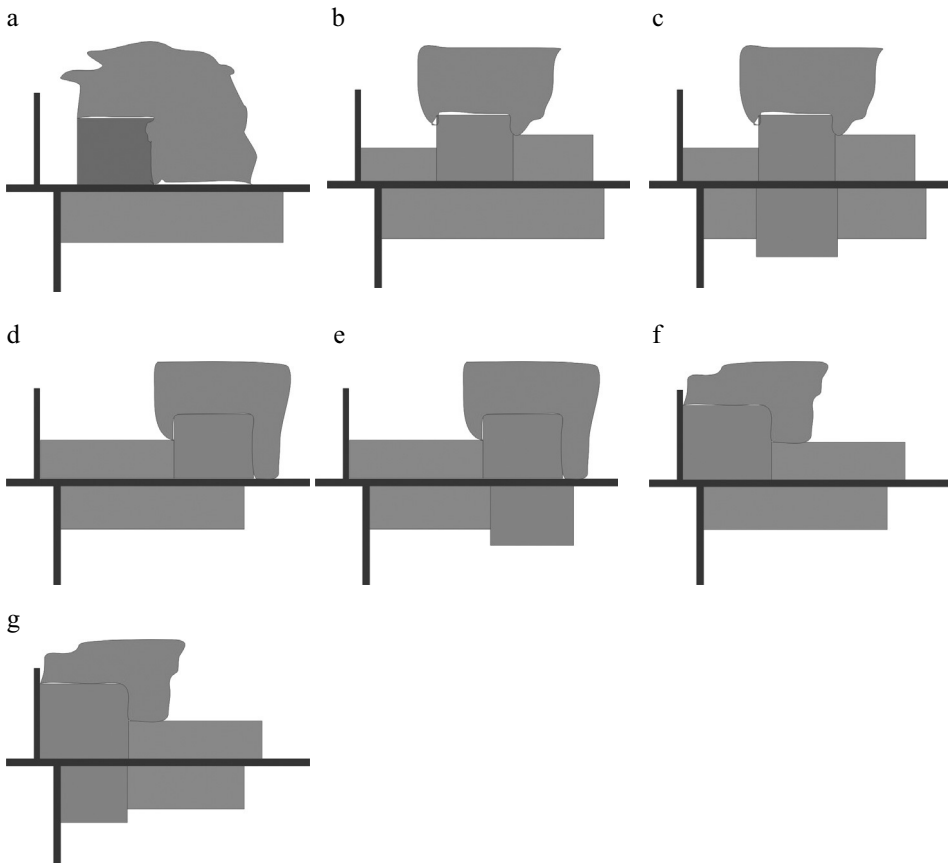
Typologia dolnośląskiego folwarku

Na badanym obszarze zauważa się dużą różnorodność układów ruralistycznych. Szczególnie interesujące są struktury przestrzenne, w skład których wchodzi założenia dworsko- lub pałacowo-folwarczne. Wspomniane zespoły, mimo że stanowią samodziel-

ne jednostki, to zawsze wywierały wpływ na zabudowę miejscowości, w której występowały.

W kompozycjach przestrzennych wyróżnia się następujące usytuowania folwarku względem zabudowań wiejskich [Gubańska 2005]:

- główna droga miejscowości dzieli wieś na dwie części: po jednej stronie znajduje się teren założenia folwarcznego, po drugiej – zagrody wiejskie (rys. 2a),
- folwark umiejscowiono po jednej stronie drogi, lecz z dwóch stron otacza go pozostała zabudowa wsi, która występuje także po przeciwnej stronie drogi (rys. 2b),
- przez zespół folwarczy przechodzi główna droga miejscowości, dzieląc go na dwie części (czysto mieszkalną i czysto gospodarczą), a pozostała zabudowa wsi otacza go z dwóch stron (rys. 2c),
- folwark stanowi zamknięcie wsi: zlokalizowany po jednej ze stron drogi (rys. 2d) lub po jej obu stronach (rys. 2e),
- założenie folwarczne zlokalizowane na skrzyżowaniu dróg: w części centralnej miejscowości (rys. 2f) bądź na jej skraju (rys. 2g).

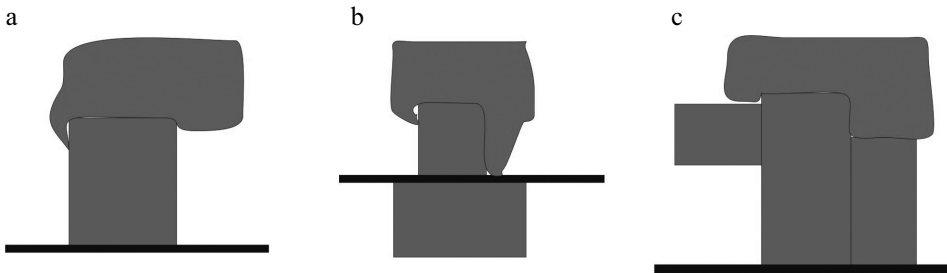
Rys. 2. Schematy usytuowania folwarku względem wsi

Fig. 2. Plans old farm location with respect to village buildings

Po dokładnym przeanalizowaniu struktur przestrzennych wyłącznie w obrębie założeń folwarcznych można wyróżnić następujące rozwiązania [Gubańska 2005], mianowicie:

– w zależności od występującej liczby dziedzińców: jedno-, dwu-, rzadziej trzy- lub wielodziezińcowe (rys. 3),

– w zależności od kształtów podwórzy gospodarczych (przy założeniu, że są to folwarki jednodziezińcowe): kwadratowe, prostokątne, trapezowe, trójkątne, nieregularne (rys. 4).

Rys. 3. Schematy folwarków ze względu na występującą liczbę dziedzińców: a – jednodziezińcowy, b – dwudziezińcowy, c – trzydziezińcowy

Fig. 3. The plan of old farm considering of number courtyards: a – one courtyard, b – two courtyards, c – three courtyards

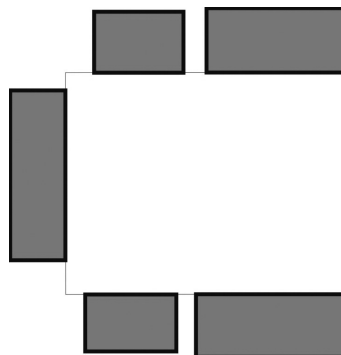

Rys. 4. Schematy folwarków ze względu na kształt dziedzińców

Fig. 4. The plan of old farm considering of courtyard's shapes

Kolejne układy można wyróżnić ze względu na funkcję, jaką pełnił dany folwark [Kodym-Kozaczko 1993]:

– jeżeli występowała wyłącznie zabudowa inwentarska i magazynowa, czyli typowo gospodarcza, był to tzw. folwark polny, który pełnił funkcję pomocniczą w stosunku do głównego założenia pałacowo-folwarcznego (rys. 5),

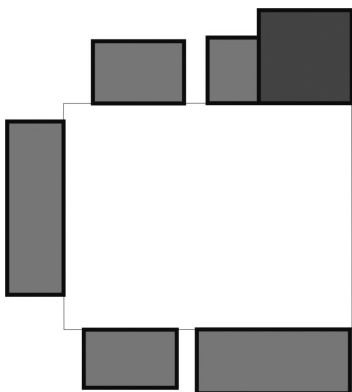

Rys. 5. Schemat folwarku polnego

Fig. 5. The plan of a field farm

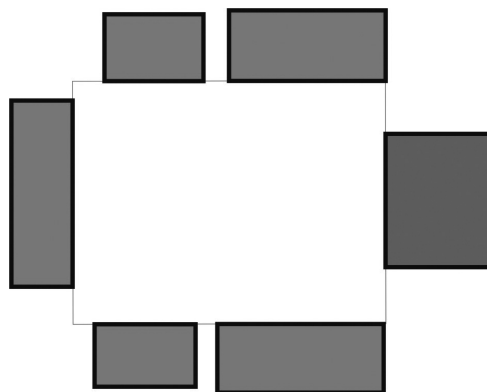
– jeżeli główną siedzibę mieszkalną w zespole stanowił dom ekonoma, był to tzw. folwark z rządówką, pełnił funkcję przede wszystkim gospodarczą (rys. 6),

– tzw. folwark z rezydencją oznaczał, że folwark stanowił integralną całość wraz dworem lub pałacem – siedzibą właściciela ziemskiego, oprócz gospodarczej pełnił funkcję również reprezentacyjną (rys. 7).

Rys. 6. Schemat tzw. folwarku z rządówką

Fig. 6. The plan of old farm with an administrator's house

Rys. 7. Schemat folwarku z rezydencją

Fig. 7. The plan of old farm with a mansion-house

PODSUMOWANIE

Na terenie objętym opracowaniem stwierdzono znaczną różnorodność układów przestrzennych założeń pałacowo-folwarcznych. Wiadomo, że kompozycja i kształt zinventaryzowanych zespołów stanowiła pewnego rodzaju kompromis pomiędzy zastanymi warunkami przestrzennymi (m.in. istniejącą już wcześniej zabudową, siecią komunikacyjną, rzeźbą terenu) a udoskonalaną na przestrzeni dziesięcioleci teorią planowania ruralistycznego. Na podstawie przeprowadzonych badań wyróżniono trzy zasadnicze typologie: określające relacje między folwarkiem a wsią, charakteryzujące przestrzenny układ zabudowy wewnątrz folwarku, a także ze względu na funkcję reprezentacyjno-gospodarczą (usytuowanie rezydencji względem zabudowań gospodarczych).

Sprecyzowanie owej systematyki pozwala szczególnie spojrzeć na zagadnienia związane z budownictwem i kompozycją folwarczną, lepiej zrozumieć problemy, z jakimi spotykali się ówcześni budowniczowie oraz patrzeć na folwark jako na niezależną strukturę ściśle powiązaną z wiejskimi zagrodami. Zwraca również uwagę na wartości historyczne zachowanych założeń pałacowo-folwarcznych, na ich kulturową spuściznę, a przede wszystkim na ich nierozdzielność i jednorodność przestrzenną. Zespoły folwarczne wywierały znaczny wpływ nie tylko na ruralistykę danej miejscowości, ale także na jej architekturę.

PIŚMIENNICTWO

- Balińska G., 1996. Racot. Przemiany i zagrożenia zespołów podworskich. Wrocław.
- Gubańska R., 2004. Współczesny obraz założeń pałacowo- i dworsko-folwarcznych na wybranych przykładach z Niziny Wrocławskiej. W: *Architectus* 2 (16), 37–42.
- Gubańska R., 2005. Folwarki nizinne Dolnego Śląska od połowy XVIII do XX wieku. Wrocław.
- Gubańska R., 2006. Kompozycja przestrzenna dawnego założenia pałacowo-folwarcznego w Cerekwicy. W: *Renowacja budynków i modernizacja obszarów zabudowanych*. Zielona Góra. T. 2, 165–170.
- Gubańska R., 2007. Współczesny stan zachowania dawnych dolnośląskich zespołów pałacowo-folwarcznych. W: *Renowacja budynków i modernizacja obszarów zabudowanych*. Zielona Góra. T. 3, 93–100.
- Kodym-Kozaczko G., 1993. Zespoły dworskie i pałacowo-folwarczne północnej części województwa leszczyńskiego i ich wpływ na kompozycję i krajobraz wsi. W: *Materiały III Międzynarodowego Sympozjum „Aktywizacja obiektów i zespołów architektury zabytkowej. Krajobraz i wieś”*. Pszczyna.
- Majątki wielkopolskie, 1994. Red. J. Skuratowicz. T. 1. Szreniawa.
- Rolnictwo na Dolnym Śląsku, 1984. Red. S. Urban. Warszawa – Wrocław.
- Więckowska J., 1991. Założenia pałacowe i dworskie – spójność kompozycji i odrębność w krajobrazie. W: *Wieś i miasteczko u progu zagłady. Materiały Konferencji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. Wojnowice, marzec 1988, Warszawa.

SPATIAL COMPOSITIONS OF LOWER SILESIAN MANSION/GRANGE COMPLEXES

Abstract. Mansion/grange complexes have been developing over centuries. They have appeared in Lower Silesia relatively early and subjected to intense development, first and foremost due to high-quality of soils existing in the region under consideration. Lower Silesian rural settlement structures, wherein either grange or mansion/grange layouts have been established, feature very interesting rural arrangements. On the grounds of studies having been made, three fundamental typologies were distinguished: 1) basing on analyses of rural arrangement of country settlements, the relations between grange and village were determined; 2) upon detailed review of spatial compositions of selected mansion/grange layouts, the typology due to spatial development arrangement was provided; 3) the functions of individual granges have been reviewed and typology due to the representative/economic functions was distinguished. It shall be born in mind that grange complexes, despite that they were independent and self-sufficient territorial units, were always inseparable from spatial composition of the remaining village portions. They had great effect on not only rural character of specific place, but also its architecture.

Key words: Lower Silesia, typology, spatial attangement, mansion/grange complexes

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 15.06.2008